

Тываның Баштыңының ажил-албаны

Массалыг-камгалал
ажылдарының айы

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ДУГУРЖУЛGAZY ЧАРДЫНГАН

АНЫЯК-ӨСКЕНГЕ
ПАТРИОТЧУ
КИЖИЗИДИЛГЕ

Февраль 16-да Тываның Чазааның Бажыга Тываның Баштыңы Кара-оол биле «Тыва-энергетика үлетпүрү-корпорациязы» КХН-чиңгине директору Байсаров Тываның энергетика болгаш чылыг инфраструктуразын хөгжүдөрүмүзгө кады ажилдага дугайында дугуржулгага атты салган.

Кады ажилдажылганың дугуржулгасында кол чер Тываның девискээринге энергетика комиссияның хөгжүлдесинге кады черни ээлээр ЧЭТ-дары база хөмүр-даштын тудуп эгелээри үнген. Ол дээрже бюджеттен дашкаар дөстөрүнүн ичинде республика девискээринге 135 мегаваттан аш 300 Гкалорийден аш эвес чылыг энергия-тударының дугайында турар. Чылыдылга турган станциязын Кы-хоорайны долгандыр, энергия хөмүр-дажының дугайында турар дуга-а саналды республика

Тываның Баштыңы-Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол биле «Тываның энергетика үлетпүрүнүн корпорациязы» КХН-ниң чиңгине директору Р.Байсаров дугуржулгага атты салган.

хаара тудар, республика болгаш тус чер бюджеттеринге үндүрүлгелерни чогуур үезинде төлээрин хандыраар, ажилдаар олуттарны не-

өске-даа чүүлдерни хүлээнип ап турар.

Ол дугуржулга ат салган хүнден күштүг болуп кирер болгаш төлөвилелдин күүселдесинин үезинде күштүг болуп ажилдаар.

— Турум болгаш үр хуусаалыг үндесинге тала-ларның чарган дугуржулганы аңаа ат салганнарның аразында ийи талаалыг харылзааларны сайзырады-

дишпес деп чүве турбас ужурулуг. Ону ТЭУК кон-чуг эки билип, боттарының ажилын шуудадып эгелээр-биле ук төлөвилелдерни мурнады эгелээри ол. Красноярск хоорайга Х экономиктиг шуулган үезинде дөрт талаалыг дугуржулгага атты салганывыстан кады ажилдажылга эгелээн — деп, ат салышкын езула-лының соонда Шолбан Кара-оол массалыг инфор-

Бюджеттен дашкаар дөстөрүнүн күсели-биле республика девискээринге 135 мегаваттан болгаш 300 Гкалорийден эвээш эвес чылыг энергиязын тудар.

Шолбан Кара-мурнунда-ла тургузуп ол ам херек кылган боттаныры ол. Боттанышкын күүселдесинин Тывага энергияның чыгыш чоруун кызыл ооң инвестицияга со-алын аажок бедидер, боттанышкын найысылалын ооң чоогунда девискээрин дүрген сайзыра-нга эргежок чугула алдарны тургузар. Чардынган дугуржулгага «Тываның энергетика үлетпүрүнүн корпорациязы» КХН бюджеттен инвестицияларны

мей тургузуп тургаш, чонну ажилга хаара тударын экижидер хүлээлгени бодунга алган. Ол дугуржулганың боттанышкыны-биле чүгле чылыдылга-энергетика төвүн эвес, орук тудуун чаартыры дээн ышкыш, өске-даа чугула ажилдар чоруттунар.

А Тыва Республиканың Чазаа тус черниң кадрларын белеткээринге «Тываның энергетика үлетпүрүнүн корпорациязы» КХН-ге идиг бээр. Бюджеттен дашкаар инвестицияларны хаара тударында деткимче көргүзүрүн, черниң хөлөжилел став-казын чавызадырын болгаш

“Чардынган дугуржулга езугаар «Тываның энергетика үлетпүрүнүн корпорациязы» КХН бюджеттен дашкаар инвестицияларны хаара тудар, республика болгаш тус чер бюджеттеринге үндүрүлгелерни чогуур үезинде төлээрин хандыраар, ажилдаар олуттарны немей тургузуп тургаш чонну ажилга хаара тударын экижидер хүлээлгени бодунга алган.

рынга идиг бээр чугаажок. Республикага чугула айтырыгны шийтпирлээринге база бир базымны кылганывыс ол. Чаа үнген 21 чүс чылда чырык, чылыг че-

мация чепсектеринин журнализтеринге дыңнаткан.

Бистиң корр.

Алдын-Херел АПЫ-КААНЫҢ тырттырган чуруу.

«2011-2015 чылдарда Россия Федерациязының хамаатыларының патриотчу кижизидилгези» күрүне программаның боттандырылганы биле массалыг-камгалал болгаш спортчу шимчээш-кинде аныяктарның шериг-патриотчу кижизидилгезин база хамааты идепкейин бедидер сорулга-биле Тыва Республикада республика чергелиг хемчеглерниң айы январь 23-тен февраль 23-ке чедир эртер.

Бо хемчегни ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы база Тываның профессионал өөредилге адырында кижизидилге сайзырадырының эртем-методиктиг төвү Ада-чурттуң камгалакчызының хүнүнге тураскаадып эрттирип турар.

Республика чергелиг массалыг-камгалал ажилдарының айында өөредилге албан черлеринде эрес-дидим чорук кичээлдерин, класс шактары, семинарлар, угаан сайзыралының оюннары, чуруктар мөөрейлери база библиотекаларда тематиктиг кечээлер болгаш делгелер эртип турар. Ол ышкыш өөредилге албан черлеринге байырлыг чыскаалдар, митингилер болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының, дайынчы болуушкуннарның киржикчилери-биле, тылдың ажил-ишчилери-биле ужуражылгаларны эрттирип, хоочуннарга ачы-дуза чедирилгезин база көргүзүп турар.

Шеригжиткен эстафеталар, хаактаашкын, спортчу маргылдаалар, талазы-биле республика чергелиг маргылдаа болгаш кадык амыдыралды суртаалдаан оон-даа өске хемчеглер планда кирип турар. Оон аңгыда республиканың өөреникчилеринин, эге болгаш ортумак өөредилге албан черлеринин студенттеринге «Мээң Ада-чуртум» деп патриотчу ырлар мөөрейи ышкыш чогаадыкчы мөөрейлер, «Солдатка белек» деп чуруктар, фотоальбомнар, чогаадыглар, «Бис сенээ бүзүрээр бис, солдат» деп республика чергелиг патриотчу акциялар эрттирери планда көрдүнген.

Массалыг-камгалал ажилдарының айының түңнелдери-биле мөөрейлерниң, маргылдааларның болгаш акцияларның тиилекчилеринге ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы дипломнары, хүндүлел бижикиртери болгаш өртектер белектерни тыпсыр.

Валерия КОНГАР.

Хүннүң медээлери

Каң-оол ДАВАА НАЙЫРАЛ
ОРДЕНИ-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Россияның Президентизи В.В. Путин «Россия Федерациязының күрүне шаңналдары-биле шаңнаа-рының дугайында» №133 Чарлыкка ат салган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының регион салбырының секретары Каң-оол Даваа хоойлу ажилдап кылырынга идепкейлиг ажил-чорудулгазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш Найырал Ордени-биле шаңнаткан.

Каң-оол Тимурович Даваа 1963 чылдың январь 7-де Каа-Хем районунуң Суг-Бажы суур-

га төрүттүнген. Шериг албан-хүлээлгезин эрттирген болгаш Алтайның медицина институтун дооскан соонда ол Улуг-Хемниң төп эмнелгезинге кезер эмчи болуп барык 15 чыл ажилдаан, 2002 чылда ону удуртуп турган. 2000 чылда ону республика парламентизиниң депутатынга сонгаан.

2007 чылда Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызын удурту берген. 2010 чылда ону база катал парламент депутатынга сонгаан. Парламент кезигүүнериниң шитпири-биле Дээди Хуралдың Даргазы апарган. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының политбюлелин удуртуп турар, ол партия парламентиде эң хөй кезигүүнүг.

БАЙЫРЛАЛ ХҮННЕРИН
БОТТАРЫ ТУРГУЗАР

Тываның хоойлу-дүрүм ажилдап кылыкчылары РФ-тиң Күш-ажыл кодекзинге эдилгелерни Күрүне Думазыңче санаадап кириген, ында байырлал болгаш дыштаныр хүннери регионнар боттары боттускайлаң тодарадып ап болурун айыткан.

Чикээ, РФ-тиң Күш-ажыл кодекзиниң 112 чүүлүнүн ийиги кезээне немелде киригерин, аңаа «РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнары этниктиг нитилелдин төөгүлүг, национал болгаш өске-даа чаңылдарын барымдаалап, РФ-тиң ол субъектинге хоойлу хүлээп алыр эргелиг болгаш ажилдавас байырлал

хүннерин доктаадып тургузар эргелиг» деп ол төлөвилелде саналаан.

Тываның үндезин чурттакчыларының 60 ажыг хуузу буддизмни болгаш Шагаа байырлалын сагып турар деп хоойлу төлөвилелиниң авторлары демдеглээннер. Ай чурагайын езугаар Чаа чылды демдеглээри тыва чоннуң кайгамчык байырлалдарының бирээзи болур.

Шагаа — чаа, чаартынган амыдыралдың эгези, ону Чөөн чүктүң дыка хөй чоннары: кыдаттар, моолдар, буряттар, тывалар, алтайлар болгаш өскелер-даа демдегледип турар. Ону Тывага чогум кажан демдегледип эгелээни билдинмес, бистин эрага чедир VI-VIII чылдарда боор деп даап бодаашкын бар.

ШКОЛАЧЫЛАР СОЧИЖЕ
ЧОРУПТАР

Бистиң чуртувуста уругларның туберкулезка удур «Пионер» санаторийи Сочиде далай эринден 200 метр черде туттунган.

Тывадан 7 болгаш 14 харлыг уруглардан тургустунган улуг бөлүк бо чылын бир дугаар аңаа баар. Оларның шуптузунун өг-бүлелери ол аарыгга алыскан кижилер.

Путевканы уругларның санаторий-курорт эмнээшкиниге көрдүнген федералдыг акша-хөрөңгиниң күсели-биле саткан. Оларның орук акшазын бюджетте

көрүп кагбаанындан, а ында орулгазы эвээш өг-бүлелериниң уруглары кирип турарын барымдаалааш, туберкулезка удур диспансерниң ажилдакчыларының боттарының акшазы-биле билеттерни саткан.

Санаторийде уругларның эмнениринге болгаш дыштанылганынга пляжты, ажык спорт шөлүн көргөн. Тускай албаннарның ажилдакчыларының чугаалап турарын езугаар алырга, Хову-Аксынга болган ЧЭТ айылының соонда аңаа эмнедири-биле когараан өг-бүлелерниң ажы-төлдери шилип алган.

ЧОНГА ЭМЧИ
АЧЫ-ДУЗАЗЫНДА

Тываның эмнелге албан черлеринге социал-психологтук дуза чедирериниң кабинеттерин аядары чугула дээрзин Кадык камгалаал болгаш социал хөгжүлде яамызы дыңнаткан.

Ылаңгыя ыңдыг кабинеттерни республиканың, кожууннарның улуг эмнелге төптеринге, туберкулезка удур, онкология диспансерлеринге, хоорай, уруглар поликлиникаларына тургузар. Ынчангаш

2013 чылдың баштайгы үш айында ол кабинеттерге психолог эмчилериниң болгаш социал ажилдакчыларның ажылын эгелээрин кол эмчилерге дааскан.

Онза байдалдарның уржуундан когараан чурттакчы чонга психологтук, психиатрның, психотерапевттиң болгаш социал ажилдакчының ачы-дузасын үе-шаанда чедирер сорулга салдынган.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтындан.

«АЖЫК ЭЖИКТЕР» ХҮНҮ

Мергежилдер болгаш тускай эртемнер фестивалының кызыгаары-биле Кызылдың тудуг техникумунуң баазызынга республика чергелиг «Ажык эжиктер» хүнү болуп эрткен. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының бо эртирип турар акциязы чыл келген тудум, нептереп турар. Бо чылгы акцияга 400 ажыг студентилерден аңгыда, ада-иелер болгаш башкылар база киришкен.

Тудуг техникумунуң бирги каадынга республиканың профессионал өөредилге албан черлериниң таныштырылган-делгелгезин чоруткан. Оон-биле чергелештир тус өөредилге чериниң иштинге экскурсияларны база организаастаан.

Аңаа студентилер мастер-класстарны эрттирген. Күзелдиг улус мастер башкыларның удуртулгазы-биле боттарын каңнакчылар, поварлар база улуг транспорт чолаачызы кылдыр шенээр аргалыг болган.

Профессионал өөредилге албан чериниң «эзелери» чүгле боттарының ажил-чорудулгазы-биле таныштырып турган эвес, харындаа өөренип алган мергежилдин бараалгадып турган. Чижээлээр-ге, сайгарлыкчылар техникумунуң студентилери стол кырын каастаар чараш аржыылчыгаштарны аргып көргүзүп турган. Бир черде баш дүгүн чараш кылдыр эдип берип база турган. Көдээ ажыл-агый техникумунуң төлээлери сүттүн хоюун тодарадыры-биле мастер-класстарны бараалгаткан.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканы-би-

ле, бо хемчег улуг ужуру-туп болуп, келир үениң абитуриенттеринге мергежил шилип алыр биле шилилгени кылырынга дуза-деткимчелиг. Бо удаада республиканың шупту болгаш ортумак профессионал өөредилге албан черлери, ваның күрүне университети, ваның профессионал өөредилгесинде кижизидилге сайдыр эртем-методиктиг төп келлиг киришкен.

Улуг хемчегге байланыштыр Кызылдың уран чүүл леджизиниң концерт программасы каастаан. Аңаа колледж 3-4 курстарының студентилери боттарының мастер-класстарын көргүскен.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының партия албаны.

Хүннүң чугула айтыры

Кыштаглаашкын: АМГЫ БАЙДАЛЫ

Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнатканы-биле бо чылын көдээ ажыл-агыйның мал кыштаглаашкыны ортумак деңгелде эртип турар. Малчынарның эң кол сорулгазы — кышкы үеде мал бажын чидирбейн камгалап, ооң продуктулуун хевээр арттырыры.

Яамының ажилдакчылары республиканың аңгы-аңгы кожууннарныңче неделя санында сургакчылап, малчынар аалдарына четкеш, ажил-агыйында дузалажып, чогуур хемчеглерни чорудуп турар. Кожууннарның хөй кезинде хар улуг болганындан мал-маганны үргүлчү одарже үндүр кадарары болдунмай турар.

Бо кыжын республика девискээринге ортумаа-биле 26-42 см кылын хар чаган деп гидрометео албан чери тодараткан. Оон иштинде Бай-Тайга кожуунда — 17 см, Эрзинде — 20 см, Чөөн-Хемчикте — 21 см, Кызыл кожуунда — 31 см, Улуг-Хемде — 40 см, Таңдыда — 41 см.

Улуг-Хем кожуунунуң Эйлиг-Хем, Арыг-Бажы, Торгалыг суурларында болгаш Тес-Хем кожуунунуң У-Шынаа, О-Шынаа суурларында 40 см кылын харны хат хөртүктөп каан. Оон уламындан мал хүнүнүн одарже үнмейн турар, ол ышкаш малчын кыштагларже баар оруктар база берге байдалда. Ынчангаш кыштагларда мал чеми эвээжеп турар.

Февраль 15-тиң байдалы-биле алырга, сула — 57,6 муң тонна, мал чөмгөрер тараа — 3,8 муң тонна, саваң — 3,3 муң тонна арткан. Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының фондузундан бо чылын кыштаглаашкына 130 муң тонна мал чиир тараа тускайлаттынган. Оон аңгыда чамдык ажыл-агыйлардан артык-шылдыг мал чеми малчынарга үлештирип берип турар.

Малчынарның база бир кол сорулгазы — мал бажын өстүрүп камгалаары. Республиканың сүт-бараан фермаларында шупту 724 баш инек, оларның 444-ү — саар инектер. Февраль 13-түн байдалы-биле Би-Хем кожуунунуң «Туранское» бүдүрүлгезинде чаңгыс инектин хүнде саган сүдү

ортумаа-биле 3,7 литрге (эрт чылын — 3,6 литр сүт) ден чылын «Тывахолд» бүдүрүлгезинде бир инектен 4,7 литр сүт, эрткен чылдың бо үеде деңгээрге, чартык литр сүттү саап турган. Каа-Хем кожуунунуң «Каа-Хем» бүдүрүлгезинде зоотехниктерин хайгааралык дузасы-биле бир инектен 4,7 литр сүт саап, эки түннелдерлиг болган. Ынчангаш бо кыжын мал продуктулуу 70 хууда деңгелде турар.

Оон аңгыда малдың эртем продуктулуун бедидер республиканың тускай сорулгалыг программасының киржикчилери болгаш чаа эгелеп чоруур болгаш өскө фермерлерин Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы кол хыналдага алган. Ынчангаш кожууннарда 1150 баш малды (оларның иштинде 681 баш эттир уксааның, 469 баш сүт уксааның инектери) тудуп турган. 30 ажыл-агыйны хынаары-биле яамыдан болгаш ветеринар хайгаарал албанының специалисттеринден ажалчын бөлүктү чоруткан.

Бистин

Араттарга

Сайгарлыкчы чорук

ТЫВАДА — КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКАЗЫНЫҢ ТӨВҮ

Төптө чаа тракторлар.

Эрткен чылдың декабрь айда чаа көдээ ажил-агий техника-нын хевирлерин садар төп ажы-дээш Тываның Көдээ ажил-агий болгаш аыш-чем яамызы Республиканың Улан-Удэ крайында «Восход» КХН-биле ээ чарган. Ол сорулга февраль-тин хүнүндө боттанып, Кызыл-оң талакы эринин дөвискээ-де «Бичии тракторлар» деп төп атылган.

«Бичии «Восход» компания-ның кол сорулгазы — бөдүүн аачындан улуг фермер ажил-

агийларына, болбаазырадылга бүдүрүлгелеринге өртзөңгө дүжүп турар шынарлыг «бичии тракторлар-ны» садып, оларны техника талазы-биле долу хандыраары. Ол сорулганы чедип алыр дээш Кыдаттың машина бүдүрүп турар XINGTAI, SNIFENG, WEITUO дээш, өске-даа заводтары-биле кады ажилдажылганы чорудуп турар бис. Бичии тракторлар бистиң чурттуң агаар-бойдузунга болгаш географтыг онза байдалына дыка тааржыр. Оларның ду-зазы-биле сизген белеткээр, ногаа аймаа болгаш тараа культуралары

тарыйр, картошка олуртуп, ажаары дээш, көдээ ажил-агийының оон-даа өске ажилдарын кылып алурунун аргазы бар. Оон аңгыда дөвискээр богу арыглаар болгаш чүдүрер ажилдарга база ажылгап болур. Ынчангаш бо техниканы тыва араттар Тывадан даш-каар чурттардан садып ап турба-зын дээш эккелгенивис ол — деп, төптүн даргазы Эдуард Климович Васильев чаа үениң кыдат тракторларын, дериг-херекселдерин сонуургал келген чонга тайылбыр-лаан.

«Бичии тракторлар» төвүндө 14 «бичии-тракторнуң» (кабиналык, кабина чок), сизген тырып бөлөр дериг-херекселдерин (пресс-подборщик), сизген кезеринин херекселдеринин (косилка), дырбааштарын, үш бистиг андазыннарның, бир болгаш ийи өзөктиг кожар кезектеринин өртектерин келген чон сонуургал көргөн. «Бичии тракторлар» 165 муңдан 382 муң рубль че-дир, а өске дериг-херекселдер 25 муңдан 190 муңга чедир өртөктөгү.

Мында келген техниканы Тыва-ның кожууннарда көдээ ажил-агийлары болгаш анаа бөдүүн араттар-даа садып азы банкылар таварыштыр чээлиге алурунун аргазы бар дээрзин Эдуард Васи-льев демдеглээн.

Сайсуу ХЕРТЕК.

XXI чүс чылдың бир тывызыы

АГААРДАН ЧАЛАТПААН ААЛЧЫ

Эрткен пятницада Че-лябинск хоорай болгаш ооң чоок-кавы суурлары метеорит бузундулары-ның дүшкен зоназынга таварышкан, 1,2 муң хире кижии когараан, оларның 200 ажы — бичии уруг-лар, 3 муң хире оран-сава үрелишкинге таварыш-кан. Бо сан-түн оон-даа өскерлип, көвүдөп болур деп специалистер санап турар.

хоорайга соңга рамаларының кээп дүшкениннен ийи кижии аар балыгланган деп дыңнаткан. Ни-тизи-биле үштүн ийи таварылгазы дээрже чик кемдээшкенин болуп турар деп демдеглээн. А когарал түнү 1 млрд. рубль ажа берген. «Специалистер оран-саваларны ылаптыг хынаар ужурулуг, ынчан кылыр ажилдарның кайы хире-зи билдинип келир—деп, Михаил Юрьевич чугаалап турар.—Урелген черлерни катап кылып каарыыс албан, чүгле акша улуг—1 млрд. чедип турар».

Бо хүнге чедир ОБЯ-ның спе-циалистеринин санап үндүргө-нин езугаар алырга, 2962 тудуг когараан, оларның 34-ү — кадык камгалалды, 11-и — социал кам-галалды, 361 школалар болгаш уруглар садтары болуп турар. Опе-ративтиг штабче медээлер минута санында кирип турар дээрзин гу-бернатор дыңнаткан.

Агаардан келген аалчының артынчыларының дугайында бот-боттарына удурлашышак ме-дээлер кирип турар. Төп шериг округун албан-езуунун төлээзи полковник Ярослав Рошупкин оон танкистери долгандыр хемчээли 6 метр оңгар тып алган деп дыңнат-кан, метеорит дүшкен чер ол эвес-ле деп караан. Обланын губер-натору бузундулар саны үш четкен,

бир аар чүве Чебаркуль хоорайның чоогунда хөлче кире берген, Зла-тоуст чоогунга база дүшкен деп чугаалаан.

Регионнун губернаторунун ора-лакчызы Игорь Мурог Россияның Айыыл чок чорук албанының Челя-бинск область талазы-биле эргеле-линин беш вертоледу кээп дүшкен метеориттин бузундуларын ди-лээш, чүнү-даа тыппааннар деп демдеглээн. Златоуст, Чебаркуль, Каргалов муниципалдыг район-нарга дилээшкенин уламчы-лаан, түңнел чок болган деп, Мурог чугаалаан.

Ындыг турбуже дүшкен ме-теориттин бузундуларын садып турарының дугайында чарлалдар Челябинскиде көстүп келген. Олар дээрден келген «даш аалчылар» бе дээрзи билдинмес.

Херек кырында алыр болза, 15 каз чуртталга бажынынга деннежир 2012 DA14 деп астерид пятницада 23.25 шакта (Москва-ны-биле) Черни даштыкы кар-тынга 27,7 муң километр чоок-шулап келген болгаш ол бистиң бөмбүрээзистен чоорту ырап чо-руй барган. Бир эвес ол дүшкен болза, оон таварыштыр уржуу-нун дугайын чугаалаан-даа херээ чок.

РИА-Новости агентилели. Чурукту slon.ru-дан алган.

ЧЫЛ САНЫНЫҢ МӨӨРЕЙИ ТЫВАДА ЭГЕЛЭЭН

Боттарын бизнес-би-ле холбаштырар күзелдиг аныяктарның чыл саны-ның мөөрейи Тывада фев-раль 1-ден эгелей берген.

Ону Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт херекте-рининг талазы-биле яамызы эр-тирип турар. Мөөрейге киржи-рин күзүн кижии бүрүзү бодунун төлөвилелдерин организастыг комитетче апрель 1-ге чедир ду-жаар ужурулуг деп, ук яамының специалистери чугаалап турар. Мөөрейинг шилилгелиг ээлчээ июнь 1-де доостур. Аңаа шылгаа-раннар боттарының бизнес-идея-ларын «Тыва-сайзыралдың дөвис-кээри» деп аныяктар шуулганынга кирир.

Аныяктар яамызының дыңнат-канын езугаар алырга, бо чылын мөөрей беш хевирге эртер: «Биз-нестин аныяк мастери», «Чедим-челиг эгелээшкени», «Социал ха-рысалгалыг бизнес», «Иновация бизнеси», «Школячыларның бол-гаш студентилеринин бизнеси». Хе-вирлер аайы-биле тиилекчилерни илередирде регион экономиказы-ның чугула айтырыгларын илере-дип турар бизнес-төлөвилелдерни мурнады көөр. Ол дээрже, чижээ-лээрже, бүдүрүлге-техниктиг хере-г-

лелдеринг продукциязын белет-кээр, продукцияларның болгаш технологияларның чаа хевирлерин ажылдап кылырын база бүдүрүп турары, көдээ ажил-агий продук-циязының болбаазырадылганы, чоннун хереглел барааннарының бүдүрүлгези, туризмни болгаш гостиница бизнесининг сайзыра-лы, чоннун суй белек ус-тывыжын бүдүрүп турары, спорт талазы-би-ле ачы-дуза чедирилгези болгаш өске-даа чүүлдер болур.

Төлөвилелдерни шилип ап тура, жюри чагыгларны долдурган шы-нарын, бизнес-төлөвилел кирип турар кижинин ол ажилга дур-жулгазының барын, сайгарлыкчы чоруктуң үндөзүнненин билирин, идеяның кайы хире чаазын, мар-кетинг шинчилелдеринин барын, продукцияның (ачы-дузаның) хе-реглеттинип турарын барымдаалап көөр. Ол ышкаш ажилчын олуттар-ны тургузуп турары, орулгалыг чо-рукту санааны, төлөвилелдинг тех-никтиг болгаш организастыг артык талалары база үнелеттинер.

Мөөрейни республиканың «Биче болгаш ортумак сайгарлык-чы чорукка күрүне деткимчезин көргүзери болгаш сайзырадыры» деп тускай сорулгалыг программа-ның күсели-биле акшаландырар.

Бистиң коор.

Юбилейге белеткелдер

«ЧАҢГЫС СУУР — ЧАҢГЫС БҮДҮРҮЛГЕ»

Республиканың «Чаң-гыс суур—чаңгыс бүдү-рүлге» деп төлөвилелинге хамаарыштыр ажилчын бөлүктүн удуртукчузу Ви-талий Бартына-Садыга Чаа-Хөл кожууннун ча-гыргазы күрүне детким-чезин алыры-биле элээн каш төлөвилелдерни кири-ген.

«Өзүлдениң базымнарының» аразынга чаа-хөлчүлөр сүт болбаа-зырадылганын, арбай өстүрүлгезин, тудуг материалдар белетке-лин, аржаан суглар сайгарылганын киригеннер. Суур бүрүзү бодунун төлөвилелин күүседир сорулгалыг. Чаа-Хөл суурда Орлан Балчый-ның удуртканы тараачын-фермер ажил-агийы бир хонукта 500 тонна сүттү болбаазырадып кылырынга беленин дыңнаткан. Ол ажилдаар үш олутту тургузар, чээли акша алырының күсели-биле сүт хүлээп

алыр черни организастаар, модуль дериг-херекселдери садып алыр деп планнаан.

Ак-Туруг суурда хуу сайгарлык-чы Роза Херелде улуг эвес пилора-ма, чер участогу болгаш оран-сава бар. Республиканың тускай сорул-галыг программасынга даянган, дилиг материалдарын бүдүрерин калбартыр сорулгалыг, ынчан ажилдаар беш олут тургустунар. «Чодураа» мал ажилының коопе-ративи Кызыл-Даг суурда ажылдап турар. Оон удуртукчузу Артыш Бал-бан-оол арбай тарыйр деп турар. Ында 15 гектар чер участогу бар. Оон төлөвилелин күүседип эгелээр-ге база беш ажилдаар олуттар тур-густунар деп суур чону санап турар.

Аржаан суглар савалап сада-рын планнаан Шаңчы суурда Ай-дыс Норбу бодунун бүдүрүлгезин-ге үш кижини ажилдадып ап болур. Чүгле ол эвес, Шаңчыга шаанда үнүп турган элбек тараа дугайында сактып кээп, ол ажилче эглип кээ-рин чон күзеп турар.

ТӨӨГҮНҮҢ САЛГАЛЫ — АРХИВТЕРДЕ

Төөгүнүн салгалын чонга нептередир со-рулганы Тываның архив ажилдакчылары бо чы-лын салып турар.

Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылын-га белеткел тыва чоннун чүс чыл дургузунда эрткен оруун, респу-бликаның төөгүзүн хандыр сайга-рарына идиг болур деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Дээди Хуралга кылган Айыткалы-га демдеглээн. «Юбилей—ол дээр-ге «патриотизм», «Төрзүн чуртун-га ынакшыл» деп сөстөрни ханы утка-шынар-биле долдурарына чогулчалыг арга-дыр» — деп, ол чугаалаан.

Юбилейин 100 чылынга уткуш-тур республиканың архив ажилдак-чылары төөгүлүг документилерни хөйү-биле чырыкче парладып үндү-

рер сорулгалыг, ында материалдар Тываның төөгүзүнүн арыннарын долузу-биле аядаар.

Эрткен чылдың февраль 1-де Тываның Баштыңының айтышкы-ны-биле тургустунган ведомстволар аразының эксперт комиссиязы док-таамал ажилдай берген. Оон со-рулгазы архив документилеринин кайы хире чажыт байдалдыг болуп турарын тодарадыры, кылдыган улуг ажилдарның түңнелинде ТАР үезинге хамааржыр 541 докумен-тиден «чажыт» деп демдекти ап каган.

Документилеринин дыка хөй ке-зии 1914 чылдың болуушкуннарын-га хамааржыр, оларны эртем бол-гаш чырыдышкын сорулгаларына ажылгаар чыныдыга үндүрери-биле белеткеп турар.

ТР-ниң албан-езуунун сай-тызындан.

ЧОНГА ДУЗА ЧЕДИРЕРИ-БИЛЕ...

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты Шолбан Идамчапович 1999 чылдан бээр чонга ачы-дузаны көргүзүп эгелээн. Ооң Тес-Хем, Эрзин кожууннарның Шуурмак, Куран, Кызыл-Чыраа, Белдир-Арыг, Бай-Даг, Булуң-Бажы болгаш Нарын суурларының чонунуң кадынынче сагыш салып, Шагаа таварыштыр Кызылда бичин уругларның кадын бижыглаар төптүң, республиканың № 2 эмнелгениң болгаш консультация-диагностиктиг поликлиниканың бөлүк эмчилерин чедиргенин чон улуу-биле үнелди.

Төптөн эмчилер суур черниң чурттакчыларына — чаа төрүттүнген чаштардан эгелээш, школа кирер назы четпээн ажы-төлге, өөреникчилерге болгаш улуг улуска нийти эмчи шинчилгезин кылганнар. Олар кыштын соогунда хоорай кирип эмчилээр арга чогуң демдегеп турду, ылаңгыя Куранның, Эрзинниң чурттакчы чонундан бажыңдан үнелбас аараан кижилерге эмчи дузанын чедиргенинге аажок өөрээн. Бедик мергезилдиг эмчилер чурттакчы чонну дөгөрезин дөрт хонук дургузунда шинчил көөр сорулганы чедип алыры-биле эртенгиниң 8 шактан кезээкин 21-22 шакка чедир хүлээп ал турган. Республиканың № 2 эмнелгеден невропатолог эмчи Маргарита Балчир, консультация-диагностиктиг поликлиникадан кардиолог эмчи Мария Муна болгаш республиканың уругларның кадын бижыглаар төптүң кол эмчизиниң оралакчызы Любовь Даржаа, невролог Галина Верба, стоматолог Галина Начын, педиатр Зинаида Идам, эмчи сестралары Милана Хертек, Чыжыргана Чамзырын эмчилериниң ажилчы бөлүүн тургускан. Эмчилер суур бүрүзүндөн чурттакчы чоннуң эмчи шинчилгезин эрткен 85-тен 100 хууга чедир санап база ол үеде аарып турар чеже кижилер тодараттыганының отчетун кылган.

Эмчилер ачылдап турар аразында депутат Шолбан Кыргыз

Депутат-биле ажык чугаа.

чон-биле албан-езузу-биле ужуражылгаларны кылган. Тес-Хем кожуунда социалдыг ачы-дузанын хоргадал төвүнүн, Бай-Дагга малчыннар уругларының даялгызының амыдырал-чуртталгазы-биле танышкан. Ол Тываның Чазак Даргазының Айыткалы-биле «Бир суур — бир бүдүрүлгө» деп республика төлөвилелинче бодунуң ажил-ижин биле Кызыл-Чыраа сумузундан кирер үзел-сорулгалыг аныяк усшевер Кур-Дагба Лаңааны онза сонуургаан. Дилген баг-аргамчы, аът дериин база мөге кижиниң содак-шудаан сырыыр ажилга мергезин Кур-Дагба «Аныяк чылгычы» бөлгүмүндө элээди оолдарны бо бүгүнү кылырын өөредип турарын таныштырган.

Бодунуң төрөөн 5 ажы-төлүнүң кырынга ада-иезиниң хайгааралы чок арткан 8 ажы-төлдү азырап ал, төлөптиг өстүрүп-кижизидип чоруур кызыл-чыраажылар Виктор, Варвара Хертектерниң өг-бүлөзине хамаарыштыр Шолбан Кыргыз: «Бо өг-бүлениң буянныг чоруу хөйгө үлегер болур. Мындыг өг-бүлелер көвүдээр болза, ажы-төлүсү омак-хөлүгү өзер» — деп бодалдарын илеретти. Аңаа харыы кылдыр Варвара Чапаева депутаттың кылып чорудуп турар ажилына мындыг үнелелди берди:

— Дээди Хуралда бистин депутаттыг Шолбан Кыргызтың буянныг ажил-ижин Тывада билбээн, дыңнаваан кижилер ховар. Ол чүгүл соңгулдаларда эвес, а кажан чонга езулуг дуза херек апарганын өттүр билген дег келир депутаттыг болгай. Кадыы кошкак улуг-бичини курорт-профилаторийге, оон ыңай Россия, Моол лагерлеринге дыштандырып турар. Ол ыш-

каш социал байдалы берге школарыны чуртувустуң найысылалы Москвага чедирип, Кремльге Чаа чыл байырлалын көргүзери база оон деткичи ажил-ижин санаар дээрге, салаа безин четпейн баар... Чонга эмчилер эккээри — шуут чаңчыл болган буянныг херек-тир. Хоорай эмчилеринге, оларны удуртуп келген Шолбан Идамчаповичке Кызыл-Чыраа сумузунуң чонунуң өмүнээзинден улуу-биле өөрүп

Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының сайыды Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак бодунуң ажилчы бөлүү-биле депутат Шолбан Кыргызка болгаш Эрзин кожуунуң актив-биле ужуражып, онза чугула айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Сайыт баштаан удуртукчулар Эрзин суурга 3 чыл бурунгаар албан-езузу-биле ажыттыгана-даа бол, техниктиг байдалдар-биле ажилга чогуур түнелдерни көргүспейн турган Эрзин кожуун чагырганың муниципалдыг өңүзү, алгы-кеш болбаазырадыр «Кежеге» бүдүрүлгезиниң ажил-агыйын кичээнгейге алганнар. Амгы үеде бүдүрүлгө алгы-кешти эттээринге белеткээр шыгыдар химиктиг хоюлуглар, тускай станоктар, белен продукциядан чоорганнар, холхалтары дээш, оон-даа өске хепсын, эдилел, суй белектер даарап кылыр херекселдер-биле дериттинген. Бүдүрүлгө Тыва Республиканың экономикактиг сайзыралының базымы боор «Бир суур — бир бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин ачызында салдыг сорулгаларын

публика төлөвилелинче кичээш Чазактын деткимчезин чедир дээрзинге идегеливис улуга бүдүрүлгениң директору Э. Манзай чугаалаан. Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды Анатолий Дамба-Хуурак Эрзин кожуунуң Бай-Даг сумузунуң «Бай-уксаажыдылга ажил-агыйын аныяк малчыннары Радж, Э. Мумбалдайларның «Чылгыч» деп кыштаанга барып, малчын сол-мендизин айтырып, Шагаа чолукшулга езулалын кылган.

Ийи кожууннарның чон эмчи шинчилгезиниң бо да доозулганы Нарын суму баар орукка чайындылаан хондакты тургусса-даа, быжыра-соруктуг эмчилерниң УАЗ калыг хөлгелери тура дүш Тес-Хем кожуунуң Тандыкызыгаары боор Куран арбадан эгелээш, арга-ыяш а агыйлыг Шуурмак, Белдир-болгаш Кызыл-Чыраа суурлар Тываның мурнуу ужу-кыдырын суурга чедир улуундан бизинге дээр шинчидип, аар

Эмчи шинчилгезиниң чезинде.

чедип алырынга бүзүрелдиг: көдээ ажил-агыйының продукциялары болур алгы-кешти, дүктү болбаазырадырынга ажил-агыйыныстың бүгү орулга-чарыгдалдарын санап, белеткеп алган бис. Бүдүрүлгөдө ам дээрзинде 5 ажилчын олут бар. Ажил-агыйыныстың «Бир суур — бир бүдүрүлгө» деп рес-

баш удур тодарадып тывар араттарга тырттырып алган чон өөрээнин чугаалап четпес. Агаарга каш хонук буянныг алын кылгаш, көдээ сууржу чунуң йөрээлин алган эмчилер үнүп орап Чылан чылында кижиктиг-ле болзунам!

Чаяна ЧЫ

Социал төптө.

четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейип, амы-хууда чуртталгазынга чедишкенин күзөдим.

Февраль 6-да Самагалдайга ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң болгаш кызыгаар чогуунуң айтырыгларының талазы-биле комитетиниң үнүшкүнүг хуралы «Тес-Хем кожуун девискээринде орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраарының айтырыглары» деп темага болуп эрткен. Орук шимчээшкенинге айыыл болдурбас талазы-биле айтырыгларны комитет даргазы Борис Балчий-оол, Тес-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Хая-Маадыр Санаа, кожуунуң чагырга даргазы Юрий Тыт-оол, РФ-тиң ИХЯ-ның ТР-де Орук шимчээшкениниң айыыл чок чорук эргелелин даргазының хүлээлгезин күүседип турар полицияның майору Андрей Светышев, ТР-ниң № 10 муниципалдар аразында «Танды» полиция килдизиниң даргазы, полицияның капитаны Аян Иргит, комитет кижигүннери Шолбан Кыргыз, Шолбан Дандар олар сайгарылгага киришкеш, чогуур шитпирни хүлээп алганнар.

Ол-ла хүн Эрзин кожуунга Тыва

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

Тес-Хем кожуун чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Чейнеш Каржал, өөрүдилге эргелелин даргазының хүлээлгезин күүседип турар Белекмаа Төгүс-оол, Тес-Хем кожуунуң участуруглар эмчизи Чечена Чооду, Куранның арбан даргазы, кич-ажылдың хоочуну Алдын-кыс Комбу, Шуурмак суму баштыңы Оскар Хүргүлек болгаш чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Эдуард Мижик Чыргаланды суму баштыңы Маадыр Коданмай, Кызыл-Чыраа суму баштыңы Варвара Хертек, Кызыл-Чыраа ортумак школазының директору Айгуль Эрендей, Эрзин суму баштыңы Игорь Ламажап, Эрзин кожуунуң төлөвилелгезиниң кол эмчизи Артыш Сат, эмнелгениң кичээш аарыглар салбырының улуг эмчизи Чечек Ламажап Бай-Даг суму чагырга даргазы Майя Чамзы, Бай-Даг ортумак школазының директору Улана Седи, даялгы эргелекчизи Чечена Самдан дээш, өске-даа хөй чонун мурнундан Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты Шолбан Кыргызтың ажил-ижинге сеткили ханган чон өөрүп четтиргениниң чылыг-ымчак сестерин илереткен.

Өг-бүлө болгаш уруглар

АЖЫ-ТӨЛГЕ ЧААГАЙ ЧОРУКТУ...

Интервью

Чырык чер кырынга ада-иези чок артып каары дег берге чүве каяа турар. Өскүс арткан чаш ажы-төлдү үрүне бодунуң хандырылгазынга ап алыр. Амгы үеде ирриг ада-иезиниң чанынга өскүс болу бээр таварылгаларның көзүлдүр-ле көвүдөп турары дүвүрөнчиг. Ын-ыг ажы-төлдү ада-иезиниң хайгааралында турбайн уруглар дээр бис. Өскүс азы ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга хамаарыштыр чогуур хемчеглерни доктаамал ап чорудуп турза-даа, бистиң республиканың школа-интернаттарында байдал на-мг болуп артпышаан. Ында турар уруглар саны чыл-елген тудум, эвээжээр туржук, улам көвүдөп турар. ерле ынчаш амгы үеде өскүс уругларның байдалы-ндыг деңгээлде, оларга хамаарыштыр кандыг хем-чеглер алдынып турарыл, уругларның эргелери шын-үсеттинип турар бе? Бо айтырылгарга харыыны-гыры-биле Тыва Республикада Уруглар эргелериниң-лазы-биле бүрүн эргелиг төлээ Светлана Николаевна-ракчаа-биле чугаалаштым.

Светлана Николаевна, бликада уруглар эргеле-амгалаар бүрүн эргелиг болганыңарда, өскүс бол-да-иезиниң хайгааралын-байн турар уругларның-нде байдалы кандыгыл, тырып көрүңерем.

2012 чылдың ноябрь 1-ниң-ы-биле алырга, республи-скүс болгаш ада-иезиниң-алында турбайн турар-ның саны 5059 болуп ту-ларның иштинде төрел-нүн азы кандыг-ла-бир-ижилериниң азырал-хай-нда турар 4020 уруг бар. ерже азырандыга барган-504, а уругларны азырап-ы-бүлелер саны — 206. иң хандырылгазында ту-ажыг уруг бар. Бистиң-ың ажыл-чорудулгазының-аныышкыны — республи-уг бүрүзүнүн эрге-ажыын-ары-дыр. Өскүс болгаш-ниң хайгааралында тур-ар уругларның эргелерин-ры — бир дугаар черде. алга кандыг-ла-бир чыл-иң уржуундан ажы-төл-тып каар. Оларны чоок-ргүлү азырап алгаш баар. к таварылгаларда уруглар-иң долу азыралынга турар-оциал албан черлеринде-ың эргелери хажыттын-ын күүсеттинип турар бе-бистиң орган хынал, хай-рар.

а чаа республиканың-ругларның школа-ин-ың ажыл-чорудулгазын-аттывис. Ында 165 хире-уг өөренип, чурттап ту-аа баргаш, уругларның-енги талазы-биле эрге-кайы хире күүсеттинип-а хыналданы чоруткан. уругларның бажың-балга-ви черле бар болгай. Бо-гле хайгааралды чорудар-турган кижилер хүлээл-едир күүсетпейн турар-үс уругнуң бажыңын-ының, өнчү-хөреңгиниң-мааржыр кезээниң хоой-р бадыткалының талазы-ыдышкыннар илерээн. 18 хар четкиже чедир, -хөреңгизин хайгаараар-ган бар-ла болгай. Бо-школа-интернаттың ди-хоойлужудулга езугаар-гаараар ужурулуг. Шко-атка уруглар 18 харга

чедир чурттап, өөренип болганда, директор оларның эргелериниң күүселдези дээш дорт харысалгалыг.

Уругнуң ада-иезиниң кайы-бир-ээзиниң ада-ие эргезин казып-каапкан таварылгада ол ада-ие-уруунга алиментини төлээр. Ол-дээр-ле, күрүнениң талазында-база бир камгалал-дыр. Амгы-үеде дыка хөй уруглар алимент-акшаны албайн турары улуг дүвү-релди тургузуп турар. Бүдүн өскүс-уругларга ай санында күрүнөден-алыр дузаламчы акша бар, шко-ла дооскужеге чедир ол акша-хөреңги мөөң кылдыр чыгып-чыдар. А алимент алыр ужурулуг-уруглар суд шийтпири езугаар-алимент төлөвирин албас болза, кандыг-даа акша чок болур. Бо-талазы-биле хажыдышкыннар хөй. Ада азы ие кижжи судтуң шийтпири-үнүп-даа келген болза, ажы-төл-лүнге алимент төлөвейн турар. Бо-таварылгада ада-ие кижиге хамаа-рыштыр №157 кеземче херээн от-турар, албадал-биле төлөттирер. Уруглар хайгааралының талазы-биле чогуур органнар бо талазы-биле дорт харысалгалыг.

“Сөөлгү үениң негелдези-биле уруг азырап-алыр өг-бүлө тускай өөредилге-белеткел-ди албан эрткен турар ужурулуг. Уруглар-кандыг-чүү-даа болза өг-бүлөгө өзер болза-эки. Социал өскүс артар чорукту болдур-базы-биле өг-бүлелер-биле ажылды шың-гырадыр.

— Өскүс уругларның чурт-таар оран-сава талазы-биле-байдалы кандыг ирги?

— Өскүс уругларның чурттаар-оран-савазы бо хүнде канчаар-даа-аажок нарын айтырыг болуп арт-пышаан. Каян уруг школа-интер-натты доозупкаш, өөредилге че-рин доозуптарга-даа, бажың алыр-оочуру ам-даа келбээн болур. Амгы үеде бажың оочурунда 4262-өскүс уруг бар. Оларның аразын-да 18-23 харга чедир бодунуң эр-гелерин ажыглап четтиклээн, ону-эгидип алыр дээш сүржүп турар-3152 кижжи бар.

Кызыл хоорайга өскүс уруг-ларга 5 бажыңны тудары-биле-өске региондан тудуг кампания-зын чалап эккелген турган. Ол-кампания ук бажыңнарны тудуп-эгелээн-даа болза, айыткан хуу-саазынга чедир дооспаан. А ол

бажыңнарга чурттаар ужурулуг 40-ажыг өскүс уруглар берге бай-далда. Бистиң талавыстан хынал-дага киржиривиске, шынап-ла, хажыдышкыннар илереттинген, ону прокуратура база бадыткаан. Уругларның хоойлу-дүрүмнү че-дир билбесин ажыглап, оларның-эргелерин шыңгы хажыткан бо-луп турар. Бистер уругларның-эргелерин камгалаар талазы-би-ле ажылды чорудуп, чогуур ор-ганнарга айтырылгарны көдүргөн-бис. Ол уруглар чоокку үеде ба-жыңнарже чурттап кире бергени-чугаажок. Мындыг хевирлиг тавар-ылгалар база бар-дыр, ийин.

Өскүс уругларны бажың-бал-гат-биле хандыраарының тала-зы-биле Россияның-даа, бистиң-республиканың-даа Чазаа чогуур

хемчеглерни ап чорудуп турарын-билер болгай бис. Өскүс уруглар-ның чурттаар оран-савазын шийт-пирлээринче бо чылын РФ-тиң-бюджидинден 67 млн. рубльди, а-республика бюджидинден база-эвээш эвес акша-хөреңгини-үндүргөн. Ол акша-хөреңгини-кожууннар аайы-биле үлөпкеш, өскүс уругларга бажың-балгатты-тудуп турар. Бо ажылдың шим-чээшкенин чоруп турарын дем-деглес аргаажок.

— Россияның «Чаңгыс дем-ниг Россия» политиктиг пар-тиязының эгелээни «Россия-га — уруг бүрүзү чугула!» деп-төлөвилел бистиң республикада-боттанып эгелээн болгай...

— Бо төлөвилелди, бодум-хуумда, аажок чүлдүгүнер мен. Чоокта чаа Күрүнө Думазының-депутады Лариса Шойгу Тывага

кээп чорааш, ажылчын бөлүк-биле төлөвилелди сайгарып чу-гаалашкан. Өскүс уруглар азы-рап алыр күзелдиг өг-бүлелерге-тайылбыр-сүмө төптөри ажытты-нар. Ол ышкаш өскүс уругларны-азырап алырының талазы-биле до-кументилер чылдазын бөдүүнчү-дер, уруг азырап алган өг-бүлөгө-материалдыг дузаны улгаттырар-дээш, оон-даа өске таарымчалыг-байдалдар тургустунар. Сөөлгү-үениң негелдези-биле уруг азырап-алыр өг-бүлө тускай өөредилге-белеткелди албан эрткен турар-ужурулуг. Уруглар, кандыг-чүү-даа болза, өг-бүлөгө өзер болза-эки. Социал өскүс артар чорукту-болдурбазы-биле өг-бүлелер-би-ле ажылды шыңгырадыр. Өскүс-уругларны өг-бүлелер азырап ал-гаш, өстүрүп кижизидип каарга, эки ышкажыл. Ынчангаш социал-төптөрдө, уруглар бажыңында, школа-интернаттарда өскүс уруг-ларның санын эвээжедири эрге-жок чугула.

— Спутникте «Идегел» аттыг-уругларның школа-интернадын-хаар деп турар дээр, ында ада-иезиниң хайгааралында тур-байн турар уруглар чурттап ту-рар болгай...?

— Ийе, ол школа-интернаттың-бөлүк башкыларындан билди-ришкени келди. Бо школа-интер-натта ада-ие эргезин казываан, амыдыралдың берге байдалыга-таварышкан ада-иелерниң ажы-төлү түр када турар. Ада-ие чурум-үревейн-даа турар болза, чурттаар-оран-сава, ажы-төлүн азыраары-ның талазы-биле берге байдалга-келгеш, нарын байдалын шийт-пирлеп алгыжеге уругларын түр-када эккеп каар. Ол ышкаш ада-ие хүлээлгезин күүсетпейн турар, арага-дарыга сундулуг ада-иелер-ниң ажы-төлү база бар. Амгы-үеде республикада 3 муң ажыг-ындыг ада-иеге хамаарыштыр-административтиг хемчеглерни-онааган. Билдиришкенин сайга-рып кээривиске ТР-ниң Өөредилге-болгаш эртем яамызындан школа-интернатты шуут хаар деп ындыг-шиитпир чок болду. Ол школа-

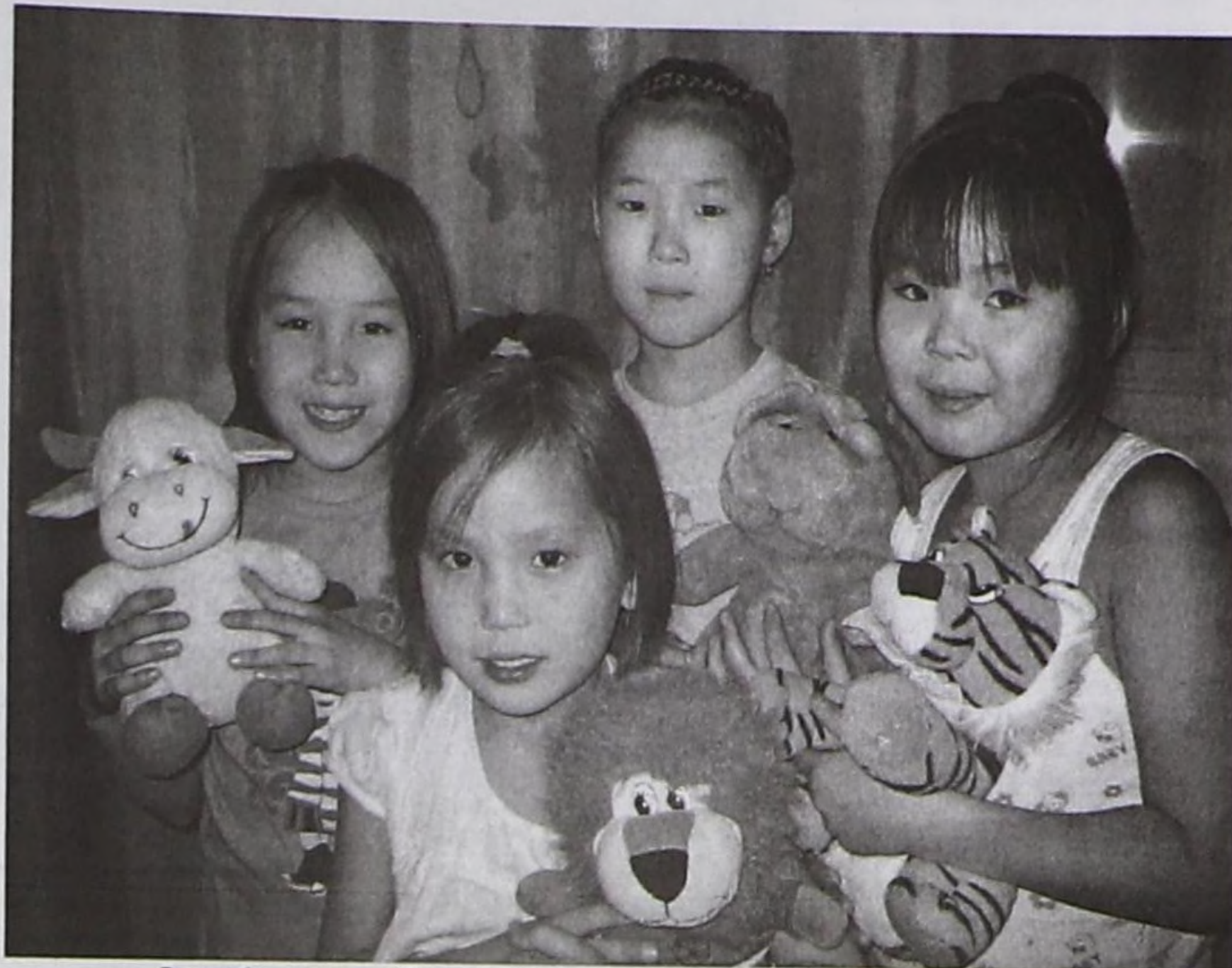
интернатты хаапкан дижи, уруг-лар катап-ла өг-бүлезинге келир. Ында байдал дыка берге, уруглар-ны интернатка күрүнө долузу-биле-азырап турган болза, өг-бүлезин-де ындыг чүве чок. Ынчалза-даа-ада-иелер-биле ажылды чорудары-чугула. Оларның ажы-төлүн күрү-не чүглө түр када азырап турар-болгай. Берге байдалын шийтпир-леп алгаш, олар ажы-төлүн дедир-алыр ужурулуг.

Мындыг хевирлиг школа-ин-тернаттар өг-бүлөгө дузаны көргү-зеринге чугула херек-тир, ийин. Ынчангаш оон ажылын шуут сок-садыры шын эвес деп бодаар мен.

Ниитизи-биле республика-да өскүс уругларның эргелерин-камгалап, оларга таарымчалыг-байдалды тургузары-биле ажыл-күженишкенин чоруп турар. Черле ынчаш, чоокта чаа «Тыва-Республикага уруглар эргелери-ниң талазы-биле бүрүн эргелиг-төлээ дугайында» № 808 хоой-лу езугаар бистиң республикада-уруглар эргелериниң талазы-биле-бүрүн эргелиг төлээниң дузалак-чыларының хөй-ниити институтун-тургускан. Кожууннарда болгаш-Кызыл хоорайда уруглар эргеле-риниң талазы-биле бүрүн эргелиг-төлээниң хөй-ниити дузалакчыла-ры ажылдап эгелей берген. Кызыл-хоорайның школа бүрүзүнде база-ук дузалакчылар ажылдап турар. Олар ажы-төлүвүске хамаарыш-тыр хоойлу-дүрүм хажыдышкын-нарын хайгаараар.

АВТОРДАН: өг-бүлөгө менди-чаагай чорукту тургузар болгаш-социал өскүс чорукту болдурба-зының талазы-биле республикада-ажыл уламчылап турар. Янзы-бүрү болур-чогуур хемчеглерни-ап чорудуп, чоокта чаа ТР-ниң-Өг-бүлө болгаш уруглар херек-териниң талазы-биле агентилел-ди тургузуп, ол ышкаш «Чаңгыс-деминг Россия» партиязының чаа-төлөвилелиниң боттанылгазы база-эгелей берген. Мындыг хевирлиг-ажыл-агый бурунгаар хөжүп, ажы-төлүвүстүн келир үези бүзү-релдиг холда дээрзинге идегээр-апаар...

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Республиканың «Идегел» аттыг школа-интернадының өөреникчилери.

Төөгүнүң чедир ажиттынмаан арыннары

ТЫВА БИЖИКЧЕ БАШТАЙГЫ ОРУК ИЗЕКЧИЗИ

«Үнэн-Шын» солуннуң кол редактору, башкы, дипломат,
күрүңе ажилдакчызының дугайында

Үндезин чонда бижик-билиг-лиг, баштайгы төлөптүг төлөөлөрүнүн база бир солун, бөдүүн эвес салым-чолдуг, төөгүлүг кижилеринин бирээзи Монгуш Мунья-Базыр — Тываның улус өөредилгезинин ужуун болгаш тыва культураның чаа хевирлери: тыва бижиктин, чогаалдың, театрың эгезин, келир үеде тыва эртемниң үндезинин, эге чадазын салырынга ол бодунуң кончуг улуг үлүүн кириген. Ооң эртембилиги, чонну удуртуп-баштаарыңа арга-дуржулгазы, бодун алдынып билири, кижизиг болгаш культурулуг, оожум-топтуг аажы-чаңы өскөлөргө үлөгер-чижек болуп чораан.

Бадыткалы — мээң бо бижээмин допчу намдарлыг очерк-тин маадырын ССРЭ-ниң Дээди Сөвөдинин Президиумунун даргазы — Михаил Иванович Калинин, 1930 чылдың баштайгы айының чаагай хүннеринин бирээзинде Москва, Кремльге Монгуш Мунья-Базыр Давааевичинин холун тудуп, ССРЭ-де Тыва Улус Республиканың Бүрүн эргелиг элчини деп шынзылга — күрүңе бижикти тывысканы төөгү-дүр. Калинин, Ворошилов, Молотов, Буденный болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа дээди удуртукчулары-биле Элчин дээрзи күрүнелер аразының дугуржулгаларыңа киржил, Тыва күрүнениң мурнундан бодунуң адын салып турганы — база бир улуг балаттынмас истин төөгүге артканы ол. Ылаңгыя М.И. Калинин элчинни хүлээп ап тура, ак арынныг, дыдыраш, кара баштыг, дурт-сыны бедиксимээр болгаш эртем-билини шыырак, культуразы бедик деп кедергей мактап хүлээп алган дээр.

1930 чылдың эгези. ТАРН Төп комитетинин чингине секретарыңа Иргит Шагдыржал болгаш «бижик секретарыңа» Салчак Тока олар ажылдап эгелээнер. 1930 чылдың төңчүзүндө олар ТАР Төп комитетинин бүгү составын, кижигүннерин бүрүнү-биле чаарткан, мындыг. Эрги составтан 16 кижинин ады «кара даңзыже» кирген. Хоп-меге, кара нугул-биле долган, истеп сүрүүшкүн Тыва чуртувуска көскүзү-биле эгелээ. Бадыткалы: «Ажылчы чоннуң сонургалдарыңа хора чедирип турар аңгы дайзыннарын, бүтпес идегеттерни күрүңе аппаратадан аштап-арыглаар. Оларның херектерин судче бээр» — деп ТАР Төп комитетинин инструкции-язында айытканы езугаар эрги чазак кижигүннерин истеп сүрүп эгелээ. Аңаа хамаарыштыр Буян-Бадырғы Монгуштуң хомудалдыг чагаазын номчуп таныжыңар, номчукчу.

«Мээң өөреникчилерим Шагдыржал, Тыыкы (Тока-дыр ийин) намның удуртур ажилын алгаш, мени баштадыр чазак кижигүннеринге удур ажылдап, шуут чайлат-тылар», (Күрүнениң Тыва архивинден ушта бижидим. Автор).

Мунья-Базыр Монгуш Москвага Тываның элчин черинге ажылдаа-ла, 3 дугаар чылы үнүп келгенде, ол бодунуң бүрүн эргелиг албан-хүлээлгезин ак сеткилдин-биле күүседип турда-ла, 1930 чылдың декабрының сөөлгү хүннеринин бирээзинде Тываның ССРЭ-де Бүрүн эргелиг элчини Мунья-Базыр Монгушту ТАРН Төп комитетинге шыңгыы сайгарылгалыг чугаа кылыры-биле Тываже кыйгырткан. Ол Кызылга келгеш, бодунга дорт хамаарылгалыг, ТАР-ның Даштыкы херектер ямызынга (сайыт Данчай Оюн турган) чедер берген. Аңаа келгеш, чажыт килдистин ажилдакчызы Часкалдың кабинетинге кире бээр: «Көрем, дунмай, сээң-биле ТАРН Төп комитетинге кады ажылдап турган чоок эштерини: Буян-Бадырғыны, Чүрмит-Дажыны, Хемчик-оолду, Дондукту, Данчайны шуутузуң даштыкыга саттыңар шивийшкн, өскерликчилер, Тываның нам, Чазанга удур дайзыннаар деп буруу онаагаш, бүгү-ле эдилеп турган албан-дужаалдарыңдан хостааш, оларның аттарын истеп, бажыңнаар 16 кижиниң «кара-даңзынче» кирип каан бо-дур. Чизе-даңзыда сээң адын база бар» — дээш, Часкал элчинниң бодунга чажыт бижикти бүдүү көргүскен. Бо дээр-ге факт-барымдаа-дыр. Дошкун чылдарның эзирлерин, Тываның төлөптүг, ховар дээр маадыр оол-

бижээш, 1931 чылдың май айның төңчүзүндө кымга-даа билдинмес чүкче дезипкен. Элчинниң ТАРН Төп комитетинин чингине секретарыңа, Иргит Шагдыржалка адрес-тээр хомудал-билдиришкенин 2004 чылдың май айда Тываның Төп партия архивинин бажыңыңа чедип, 1921 чылдан 1931 чылга чедир төөгү документилерин коптарып, көрүп тургаш, ийи караам-биле көрдүм (Автор — Чигден). Элчин ону бодунуң холунуң үжүү-биле эрги моол бижик-биле кончуг чараш кылдыр 8 ама саазында би-

тайгы хүннеринде репрессия херээнден ойлап дескен аныяк эр адын-сывын өскерткеш, Эжым-Бажы (Чиндинээш) дээр тайга черде өске-башка чонга ижигип, үш танывазы аал коданга турумчуп, улустуң аар-саар ажылдарын кылып, тайганың тайгазынга оларның сиген-ширбилин, оттулар токтаан белеткежиң чоруп тургаш, 5 чыл эрткен соонда, төрөлдөринин аразыңа өскөн Эжым чурттуг Серенмаа Түлүш дээр бүдүн өскүс уруг-биле таныжып алгаш, удаваанда кады чурттап, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг апарган-нар. Канчаар аңаа четкенин моон мурнунда төөгөн мен. Тываның ССРЭ-де бүрүн эргелиг элчини бедик албан-дужаалдан Мунья-Базыр Давааевич Монгуш дүжүрткен болгаш нам (коммунист) биледин бүгү назынында эдилевес кылдыр И. Шагдыржал биле С. Тока хавырып апарган. Элчинге нам биледин дедир эгидип бериптер болза, ол окталдыр өрү депшип үнө бээринин, оларның орнунга олуруптарының бүгү барымдаалары барын үстүндө ады бижиттинген секретарьлар кончуг эки билип турган-нар. Партия ажылыңче элчинниң оруун доза турупкан чүве болганда, та каш кижинин өжү аңаа ханган чүвөл?... 1930-1960 чылдарда өрү депшип алып, эргедужаалдың ажык-дузанын билир кижилерге кончуг улуг адаанна-жылга, чижилгени элчин тургузуп турган ышкажыл. Олар Мунья-даа кижиниң орнунга олуруптайн дээш дыка корткан болбайн аан. Шынап-ла, ол-даа база амгы-даа үениң деннели-биле алырга, Мунья Давааевич Монгуш — Тываның эң баштайгы дээди эртемниг (КУТВ сургуулдары ооң соонда 1929-1930 чылдардан сонгаар дооскан болгай), шыырак билиг-лиг, бурунгаар көрүштүг, быжыг туруштуг, кончуг дидим, политолог кижилеринин бирээзи чораан болгаш, бир эвес аңаа кадыг-дошкун 1930, 1950 чылдарның репрессия херектери онаашпаан болза, ТАРН Төп комитетинин чингине секретарыңа-даа томуйладып ап болурунун бүгү арга-шинээ бар, эртем-билини, ат-алдары четчир болгаш артар турган кижидир. Ынчан чаа-ла 23 харлыг күрүңе ажилдакчызы турган.

Танов ЧИГДЕН.
(Уланчылыг).

КЫСКА НАМДАРЫ

Мунья-Базыр Монгуш — 1928-1929 чылдарда «Үнэн-Шын» солуннуң кол редактору, ТАР-ның шериг комиссарын — Камгалал сайыдын боду томуйлаар бүрүн эрге-дужаалдыг, ооң-биле кады Тываның Улусчу армиязының бүгү шериглерин үжүк-бижикке өөредип турган улуг башкы үш чыл дургузунда (1928-1931 чч.) ТАР-ның бүгү-ле культура, өөредилге, кадык камгалал, социал айтырыгларын болгаш шериг, кызыгаар, каайлы, ол-бо даштыкы чурттар-биле культура-экономиктиг база садыг-саарылга херектерин бодунуң «бажы-мойну-биле» харыылап, ол-бо чурттар-биле керээ дугуржулгаларга Тыва күрүнениң мурнундан адын салып, чөпшээржилгелерни берип турган дипломат, хөй-ниити болгаш күрүңе ажилдакчызы чораан.

“ ССРЭ-ниң Дээди Сөвөдинин Президиумунуң даргазы — Михаил Иванович Калинин, 1930 чылдың баштайгы айының чаагай хүннеринин бирээзинде Москва, Кремльге Монгуш Мунья-Базыр Давааевичинин холун тудуп, ССРЭ-де Тыва Улус Республиканың Бүрүн эргелиг элчини деп шынзылга — күрүңе бижикти тывысканы төөгү-дүр.

дарын, политиктиг адааргалдың казыргызы эң-не каржызы-биле бөөлөп эгелээни ол. Үези кээр-ге, үстүндө «кара-даңзыда» 16 кижиниң аразыңдан эртем-билиг-лиг, бурунгаар көрүштүг, аныяк кижилер туруп келгеш, ТАРН Төп комитетинин бирги, ийиги секретарьларының орнунга олуруптар болза, шынап-ла, эмин эрттир коргунчуг-дур бе?!... Ынчангаш эрте дээр, политиктиг орукту аштал-арыглап алганы дээр апарган болбайн аан. Элчин («Искра» чонунуң аразында ады ол, ооң чингине адын ол черниң чону адавас улус чораан) ынчан ТАРН Төп комитетинин политбюро кижигүнү, ТАР-ның Чазаның база чингине кижигүнү турган болгай. Ол хей чугаа-даа кылбайн, бадылгерейин (нам биледин) сайгарылга үезинде стол кырыңга салгаш, дүшкүүрлүг чылдарның репрессия херээңге онаажып таварышканын эртем-билигилг элчин кижиде медереп билгеш, ооң политиктиг херээн сайгарып көргеш, аргалыг-ла болза, партия кижигүнүңге арттырып каарының дугайында билдиришкенин Шагдыржалтың адыңга

жээн. ТАР-ның Даштыкы херектер ямызыңа ооң ажылдап чораан үелеринин ажыл-чорудулгазыңа хамаарышкан улуг төөгүлүг документилерни болгаш материалдарны ис чок кылдыр узуткап чок кылган боор. Арткан документилер — үстүндө айытканым билдиришкн болгаш ТАР-ның Культура ямызыңче чоруткан каш сөстүг телеграмманың сөзүглели кадагалаттыңан бо-ла. Шуут кайгалла ханмас кижиде болдум. 3-4 чыл дургузунда Тывага-даа, Москвага-даа тургаш, күрүңе ужу-дузалыг ажыл-чорудулга кылбайн, удудыштанып чыткан эвес аан. Бөгүн менээ билдингени болза (2008 ч.) элчинниң Ооруг деп черден чаңгыс чер-чурттуу болур, 1931 чылда ооң орнунга элчин болуп ажылдап чоруткан кижиде, С. Токаның кады өөренип чораан эжи, 1935 чылда Тываже чанып келгеш, ол Тываның архив черинге ажылдап тургаш, элчинге хамаарышкан документилерни узуткап каалкан хевирлиг. Боттарының яды-түрөңгизин хөйге чарлап, албан-дужаал хунаажып, адааргажып турбаан болза, эки турган-дыр ийин.

1931 чылдың июнь айның баш-

«ЧЫРЫК ДУЗА»

чонга ажыктыг
Геше Лобсан Т
башкының бижээ
рык дуза» деп ном
танышкаш, «Шы
номчукчулары-биле

бодалдарым үлөжиг
Бо номда бижип тур
дерни номчуп, таныжып
кончуг ажыктыг, өөредил
кижиниң бодун канчаар
дынарын, чүнү сагыыр-са
чүнү чазып, шын эвес аж
рурун кончуг таптыг тай
бижээн. Бистин тыва ч
шаг-шаандан бээр сагы
чараш чаңчылдарын ут
багай чүүлдерни чаңчы
соора бодап бар чыдар
кончуг эки көргүскен. А
багай чоруктун, хоптак с
адааргак чоруктун дээш,
өске багай чүүлдерниң ха
кончуг эки тайылбырлап б

Бир эвес кижиде бүрү
дуза» деп номну номча
сүмелерни эки шингээди
болзувусса, тыва чон
жыктан, арага-дарыдан
өске-даа багай чүүлдер
лып, чаагай чаңчылдары
эгидип алырывыстың арга
Чонну арага-дарыдан
лып, шын орукче кирзин
даар болза, ук номда ко
димчелиг бижип тайыл
турар. Оон аңгыда сөө
төрөл аймак аайы-биле
ада-өгбелериниң оран-де

Сөөлгү үеде т
аймак аайы-биле
лып, ада-өгбеле
оран-делегейин,
тыг черлерин
турар тавары
хөй апарган. Ол
өскөнгө тергил
челиг кижизидил
Ындыг хевирлиг
тар эрттирерини
чурумун база бо
тайылбырлап ки
кижилерге ажык-
лыг.

ыдыктыг черлерин дагы
таварылгалар хөй апар
аныяк-өскөнгө тергил
кижизидилге-дир. Ындыг
чыыштар эрттирерини
мун база бо номда тайыл
киргени кижилерге
залыг. Номда шуут чү
маңаа бижиер эвес, ынчан
номну номчааш, оо
чүүлдерден өөренип көөр
сүмелекээр-дир мен.

Эң ылаңгыя номну чо
зунга тарадып өөредир
кожууннар, сумулар аж
ларының хамаарылгазы
ужурлуг. Номну номчуп ол
га сарыг шажыңга чүдү
тейленер дээр суртаал
болду. Шуут утказы
агаар-бойдуска, аң-мен
чимиске, оът-сигенге ху
болурунга өөредип тура
эки чурттаар дизе, чүнү
экил, кандыг эки езу-чү
гырыл, база багай
ден канчаар адырлып
арга-сүмезин кончуг то
чедимчелиг бижээн. Ы
чон-биле ажылдап чору
«Чырык дуза» деп номну
чүдүлгө ному дивейн, киж
ге ному кылдыр ажылга
ажыктыг деп бодаар мен.

Насык-оол ООРЖИ
күш-ажылдың хоо

САКТЫЫШКЫНЫМ СААРЫГЛАРЫ

Эрги-Барлык чону ону оолдир. «Хайыраан», «Хам-оолдун ролун», «Шалган шолазы ол», «Адазының оглу» деп артист-тир бээр. Эш-таныр улузу: «Оо! уң адазын, але! Калдың?» — деп мен-ир.

Эрги-Барлык чону ону оолдир. «Хайыраан», «Хам-оолдун ролун», «Шалган шолазы ол», «Адазының оглу» деп артист-тир бээр. Эш-таныр улузу: «Оо! уң адазын, але! Калдың?» — деп мен-ир.

1 чылда Эрги-Барлык-ыл школазынга өөренип-инан мени чартык өскүс-ернатка тургузуп каан. ыннар уруглары турган. кожуун төвүнге концерт болган. Мээң үнүм дыка-ангаш башкылар менээ-мен» деп ырыны өөр-Игилге үдекчим — улуг-өөреникчизи Арат-оол-ке ол ырыны ырлааш, нцертке кирип, кызыл, шили, кыдырааштар, штыг» перо, Ленин биле-чуруун сиңилбээн «Хүн-к»-биле шаңнадып тур-с мен. Оон эгелээш-ле-эрүлделерге мени ки-ларган. Сес класс чеде-өмөйлөп, сыгырттып эге-Ачамны өттүнүп тургаш-огеним ол, хөөмөйлээр-зыкпе. Мээң-биле кады-дарович база сыгырттып-менден бичии кижжи. 9-ска школаның шүгүмчү-гар ары» деп хана солу-оллегия кежигүнү апар-е дээрге шүлүкчүгөштер-штар апарган мен. Багай-ерни болгаш чурум-шоодуп турган кижжи-ийин. Чурукчузу Миша-са өөренип турган. Те-ны чүдээ хөлчөк кыл-каарга, мен адаанга хо-нчуг кылдыр шүлүктөп-м. Чамдыктарыңа да-даа турдум, ийин. Чыл-салага чурулга мөөрейи-темазы хостуг. Аңаа

Эрги-Барлыктын шиш коллективи 1960 чылдарда-ла тургустунган деп билир-мен. 1978 чылда республикага болган шиш көрүлдизинге мен Хам-оолдун ролун ойнааш, «Эң эки эр роль» деп шаңналга кирдим. Улусчу театрның бирги режиссеру Донзун Попуй-оолович Саая болган чүве.

шолазы Дембек) ыяап-ерниң шаңналын алыр. нер ону ажып аар-аар-даа чуруп каарга, кижжи. Талантылыг-ла-да школаларга ыңдыг-эртирип турар бол-эвес деп бодаар мен. класска өөренип тур-ык», «Шыңгызы адыг», «Хуна» деп шүлүк, база «Чалгаалайның» деп шижигешти би-ваның аныяктары» со-

Эрги-Барлык суурнуң «Шоор» ансамбли.

лунче чорудуптарымга, чырыкче-үнгүлээн чүве. Ол-ла бүгү хана-солунну болгаш шүлүктөрүни бистиң-ырымыс башкызы, чогаалчы Чаш-оол-Санчат-оолович Куулар редакторлап-берип чораан. Ол башкы школачы-ларга шишлерни бижээш, ойнадып-турган. «Авазының чассыг оглу», «Алдын хааржак», «Койгунак» дээш, оон-даа өске шишлерни-дыка солун кылдыр ойнап турган-бис. Башкывыстың шилип алган-артистери аңгы-аңгы классардан: Галина Сендаш (амгы үеде Галина-Николаевна — Бижиктиг-Хая шко-лазының директору), Хүрен Саая (Хүрен Орус-ооловна — Аянгаты-школазының директору), Алев-тина Саая (Алефтина Сүгдүровна — Күрүне университетиниң баш-кызы, эртемден), Анатолий Шаалы (Кызылда башкы) дээш, оон-даа-өскелер-дир, ийин. Ынак башкым-Чаш-оол Санчат-оолович мени чо-гаалчы, артист кылдыр өөреткен, оон ачы-буянын кажан-даа утпас-мен.

1971 чылда ортумак школаны-дооскаш, дараазында 1972 чыл-дың июнь айда кожуунга аныяктар-көрүлдизинге киришкен мен. Ол-көрүлдизге Кызылдың филармония-зындан сыгырттыр оолдар дилеп, даргалар келген. Түннел концерт-соонда келген даргалар ол-ла-дораан мени машиназынга олур-

Сентябрь айда филармонияга-чеде бээримге, «Саян» ансамбли-ниң удуртукчузу Роберт Лесников-өөрүшкүлүг хүлээп алган. «Саян»-ансамблиниң артист-хөөмейжизи»-деп бижээн чуруктуг кызыл шың-зылганы-даа тысып берди. Ан-самблыде ажылдап турар мээң-Эрги-Барлык чурттуг угаларым: Чойганмаа Көгел, Зоя Дамбаа-Сү-рүн, Олак-кыс Донгак, Эрес-кыс-Ооржак мээң хей-афдым көдүрүп, улам сорук кириген. Бодумнуң кү-зелим журналистика талазынче-өөренип деп бодазымза-даа, ар-тист салым-чаяан чая база бер-ге-ни ол. «Саянга» ажылдап тургаш, Россияның элээн хей булуңнарын-кезип каапкан мен. Башкирия, Уд-муртия, Украина, Белоруссия, Кал-мыкия, Татарстан, Бурятия, Хака-сия, Барыын Сибирь, Чита, Иркутск-облазы, Бурят-Агинск национал-округ база даштыкы чурттар Моол-болгаш Польша Улус Республика.

1973 чылда РСФСР-ниң алдар-лыг артисти, цирк уран чүүлүнүң-тергини Хензиг-оол Балданович-Күжүгет удурткан цирк бөлүү-Тывага тургустунган. Аңаа сы-гытчы херек аларган. «Саян» ан-самблинге ажылдап турумда Хен-зиг-оол мени ол цирк бөлүүнче-кирип каан. Ийи ай дургузунда-оларның-биле Иркутск, Улан-Удэ, Закаменск, Чита, Агинск, Тюмень-облазы чорааным ол. Тыва артис-терниң оюнун дыка сонургаар, «Мындыг нация база бар чүве-дир-аа?» — деп айтырып турдулар. Ол-циркке бедик мергежилдиг хоочун-нар-биле кады ажылдап чордум:

1977 чылда шөлээпел алгаш, суур-га чедип кээримге, Эрги-Барлык-Культура бажыңының директору, Тыва АССР-ниң культуразының ал-дарлыг ажылдакчызы Базыр-оол-Даржаевич Саая: «Төрзөн суур-руңга ажылдап көрөм, Хомушку. Мергежиңиң бедзэн-дир, таныкың-база бо чер чурттуг-дур» — деп-дилзэн чүве. Баштай ынаксавайн-турган мен. Мени черле салбас-хире боорга, сеткили хомудай бээр-ыйнаан дээш, филармониядан-ынатпайн турда-ла, эки тура-биле-үнгөш, суурга ажылдай бердим. Базыр-оол Даржаевич методист-кылдыр хүлээп алды. Мени культу-ра ажылынга өөреткен кижжи ол.

Базыр-оол Даржаевичиниң-удуртулгазы-биле суурга «Чалы

назын» деп агиткультбригада бар-чораан. Ында шупту хып дээн-аныяктар. Хойжу бригадаларже, сумулар, кожууннарже концерттиг-үнүшкүннерни доктаамал кылып-турган. Оон кадында эстрада-лыг бөлүк база тургустунган. Ойнак-чылары Мартан-оол Саая (бас гита-ра), Степан Салчак (ритм гитара), Данил Хомушку (соктаар хөгжүм-херекселдери), ыраажылар: На-дежда Бөлөр-Караевна Саая, Ба-

“Элээди оолдар-биле «Ачазының оглу» деп кинону шенеп тырттырып эгелээн бис. Оон түңнелинде 2007 чылда уруг-ларга бир дугаар уран-чечен тыва ки-нону бүдүрүп үндүргенивис ол. Мен кол-маадыр Айдыстың ачазының ролун ой-нап күцсеткен мен.

зыр-оол Даржаевич Саая. Ынчан-бүдүн Тывага эстрада-лыг бөлүк-ховар турган. Чүгле «Арбай-Хоор»-динмиреп турган боор оң. Бистер-кожуун, сумуларже гастрольдап-үнүп турган бис. Каяа-даа баарга-чон сонургаар, көрүкчүлөр зал-долу боор чүве. Культура бажы-ңыңга ажылдап тургаш, өөреникчи-лерге эстрада хылдыг хөгжүмнүң-«Өөрүшкү», «Дамырак» бөлгүм-нерин тургускан мен. Аныяктарның-«Шеңне» ансамбли көскү черни-ээлеп турган. Культура бажыңы-ның уран чүүл удуртукчузу Чечекей-Салчаковна Падан-биле дыка үр-үениң дургузунда кады ажылдады-выс. Амгы үеде ол — «Постоян-ный» суурда Сагды Каадыр-оол ат-тыг Культура ордузунун директору.

1979 чылда эки ажылдыг-кожуунуң культура ажылдакчы-лары-биле кады Польша Улус-Республикаже баар аас-кежиктиг-болган мен. Мээң эжим улусчу-театрның чурукчузу Хунай-оол-Серинович Саая-биле кады бис. Польшага Люблин, Лодзь хоорай-ларны сонургаан мен. Люблинде-немецтерниң «Майденок» деп ийи-дугаар өлүмнүг концлагери бар. Кижжи хилинчектээр херекселдер-ниң кандыгызы-даа ол лагерьде-бар чораан. Польшадан чоруп-ора, Москва чоогунда «Молодеж-ный» деп санаторийге ийи хондур-дыштанган бис.

1980 чылда ССРЭ-ниң реги-оннар аразыңга агиткультбри-

гадаларның көрүлдизи Элиста-хоорайга болуп эрткен. Кызыл-Мажалыктың культура ажылдак-чылары-биле кады база-ла Хунай-оол Саая-биле чораан мен. Элиста-хоорайдан 200 км ажыг черде бир-хойжу бригадага четтивис. Бисти-чылыг, чымчак уткуп-хүлээп алган. Мөөрейге хей регионнар келген, бистер 2-ги чергениң дипломун ал-дывыс. Калмык күрүнениң «Тюль-пан» деп ансамбли-биле дуржулга-солушкан бис.

1980 чыл биске чедииникиниң-болган. Чадаанага болган бирги-бүгү делегейниң «ХӨӨМЕЙ» сим-позиумунга Саая Хунай-оол-биле-киришкеш, лауреат атты чедип-алган бис.

1992 чылда «Чеди ашак чем-ге хор» деп каттырынчыг баштак-хөглүг концертти белеткеп алгаш, «7 ашак» бөлүүн тургускан бис. Ындыг солун эгезинден төнчүзүңге-чедир каткы-биле төнер концертти-Тывага бир дугаарында 7 ашак ой-нап күцсеткенивис ол чүве.

1990 чылдарның төнчүзү, 2000-чылдарның эгезинге чедир Куль-тура бажыңыңга улусчу театрның-режиссеру болуп, талантылыг-аныяктар-биле кады ажылдадым. Олар эң-не энергиялыг, шимчен-гир, ажылыңга езулуг бердинген-аныяктар чүве. Хураган-оол Саая, Мартан-оол Саая, Степан Салчак-дээш, өскелер-даа.

1998 чылдан эгелеп Валерий-Петрович Сарыг-оол-биле харыл-закып алган мен. Ол башкының-сорулгазы уран-чечен кино тырт-тырары турган. Режиссер кижжи

болгаш мен база оон идеязынга-катчып, сонургай берген мен. Элээди оолдар-биле «Ачазының-оглу» деп кинону шенеп тыртты-рып эгелээн бис. Оон түңнелин-де 2007 чылда уругларга бир-дугаар уран-чечен тыва кинону-бүдүрүп үн-дүргенивис ол. Мен-кол маадыр Айдыстың ачазының-ролун ойнап күцсеткен мен. Ки-нонуң баштайгы үндүрүл-гезин «Найырал» кинотеатрынга-чон көргөн соонда сайгарылгазын-кылган. Оон соонда Москвага «Пе-тербургский экран» деп кинога-ынактарның регионнар аразыңга-болган мөөрейге киришкеш, бедик-шаңналды чаалап эккелген. Чоор-ту мергежиңи, «Адазының оглу-2», «Албыстыг эл» (ында албыстың-ролунда мен) деп киноларга ки-ришкен мен. Оон ачызында тыва-кинолар көвүдөп, сайзырал эгелэ-эни ол чүве ийин. Валерий Пет-ровичиниң тургускан кинолары-кижизидилге талазы-биле элээди-ажы-төлге өөредилгиг. Тывага, Россияга, Кореяга-даа Гран-при-шаңналын болгаш 1-2-ти черлерни-ап, ат-сураа алгып, Россиядан-даш-каар безин бедик үнелелдерни ап-турар апарган. Оларны кино уран-чүүлүнче чыыра тыртып турарыңга-өөрүп, мактап, ам-даа ону деткип, киноларыңга киржиринге кезээде-белен чоруур мен.

Данил ХОМУШКУ.

Эрги-Барлык — Кызыл-Мажалык.

АДА-ЧУРТ КАМГАЛАКЧЫЗЫНЫҢ ХҮНҮН БАЙЫРЛААР ТАЛАЗЫ-БИЛ ХЕМЧЕГЛЕРНИҢ ПЛАНЫ

«Адаларның төлөпиг оолдары» патриоттук ыры конкурсу — Орус культура төвүгө февраль 27-де 11.00 шакта;
«1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында мөчөөнөргө» база «Шериг болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш мөчөөн Тываның оолдарына» тураскаалдарга боодал чечектерни салыры — Кызылдың № 12 школазының, Национал парк, ТР-нің ИХЯ-ның чанында тураскаалдарга февраль 23-те 11.00; 12.00 база 12.30 шактарда;

Афганистандан совет шериглерни үндүргенине тураскааткан шеригжиткен эстафета (Кызыл хоорайның үстүк классчыларына) — И. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге февраль 19-та;

Ада-чурт камгалакчызының хүнүгө база тыва эки турачыларны фронтуге айткарганының 70 чылынга тураскааткан «Эр чол» деп төлөвилелдин үшкү чадазы — Кызылдың педагогика колледжининге, 1 дугаар профессионал училищеге февраль 20-21 хүннеринде 10.00 шакта;

«Чаңгыс чер-чурттуглар» деп Тыва Республиканың Чоннар ассамблеязының национал аалчылар өртээли — Орус культура төвүгө февраль 20-де 18.00 шакта;

«Ада, Адазының ады, Ада-чурт» деп патриотчу кижизидилге айының байырлыг хаашкыны — Орус культура төвүгө февраль 21-де 18.00 шакта;

Ада-чурт камгалакчызының хүнүгө тураскааткан шеригжиткен тургузулганың байырлалы — Улусчу чогаадылга бажыңына февраль 21-де 11.00 шакта;

Тываның ат-алдарлыг эр кижилери — спортчулар, артистер, ус-шеверлер, докторлар, даргаларның киржилгезибиле «Тыва эрнің шынары» деп өөреникчилер, сургуулдар болгаш студентилер-биле ужуражылга — Тыва культура төвүгө февраль 22-де 11.00 шакта;

«Автоджелтмен-2013» авто-чарышка V республика маргылдаазы — «Тываавтотранс» өөредилге комбинатына

февраль 22-де 14.00 шакта;

«Ада-чурттуң камгалакчылары оолдарга тураскааткан байырлал концерти — В. Көк-оол аттыг хөгжүмү» февраль 22-де 17.00 шакта;

«Ада-чурттуң патриоттары» концерт — «Енисей» ге, февраль 22-де 14.00 шакта;

«Караңгыда ийи кижилер» шии (шинде болуп чен дайынының үезинде болуп турар) — В. Көк-оол хөгжүм-шии театрына февраль 23-те 18.00 шакта;

«Төрөөн чурттуң патриоттары» деп ыраажылар конкурсу — Орус культура төвүгө февраль 27-де 11.00 шакта;

«Рыцарьларның ээлдек чоруунун турнири» шии ортузунга конкурс программасы — Тыва культура төвүгө февраль 27-де 14.00 шакта;

Ада-чурт камгалакчызының хүнүгө база тыва эки турачыларны фронтуге айткарганының 70 чылынга тураскааткан «Мээң төрөөн чуртум-2013» патриоттук ырылар конкурска февраль 28-те 10.00 шакта;

Тыва Республиканың Баштыңының — Чаааньның шаңналы дээш мячилиг хоккейге Тыва Республика маргылдаазы — Кызыл-Мажалык суурга февраль 28-де 10.00 шакта;

Тыва Республикада Афганчы хоочуннар аңгы-аңгы шаңналы дээш 1998-1999 чылдарда төрүттүнген ортузунга хостуг хүреш маргылдаазы — «Херел» маргылдаазы февраль 22-24 хүннеринде;

Танды кожуунун шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазы — «Сүбедей» УСК-ге февраль 22-де 12.00 шакта;

РФ-тиң күш-культура болгаш спортунун Э. Дагба-Ламаның шаңналы дээш хаак чарыжы маргылдаазы — «Тайга» станциязына февраль 22-де 11.00 шакта.

ХК болгаш ОБ агентилелинде

ХАМААТЫЛАРНЫҢ ДИЛЕГЛЕРИН САЙГАРЫП ДООСКАН

2012 чылда республика девискээринге болгулаан чер шимчээшкinnerинин соонда ооң уламындан үнген когаралды эгидериле холбаштыр тыпсып турар саң-хөө дузазының дугайында айтырыгны дыка хөй чурттакчылар сонуурган турар апарган.

2012 чылда Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ (Хамааты камгал болгаш онза байдалдар) агентилелинде хамаатылардан 85 дилег кирген, оларның 75-жи саң-хөө акшаландырышкыны-биле болгаш чуртталга шөлүн садып алырынга күрүнө сертификаттарын тыпсыры-биле холбашкан.

Ол айтырыглар талазы-биле Каа-Хем кожуунун чурттакчыларындан (23 чагаа), Кызыл хоорайдан (21 чагаа), Бин-Хем кожуундан (6 чагаа), Таңды болгаш Чөөн-Хемчик кожуундардан (3-3 чагаалар), Барыын-Хемчик кожуундан (2 чагаа), Улуг-Хем болгаш Сүт-Хөл кожуундардан чагаалар келген. Ол ышкаш өске регионнарда (Москва хоорайдан, Мурманск областың Зверсовхоз суурдан, Абакан хоорайдан, Казахстан Республикадан) болгаш тодаргай адреси чок чагаалар (23 дилег) Интернет дамчыштыр келген.

Келген дилеглерни сайгарып көөргө, колдуунда-ла өнчү-хөреңгизин чидиргени дээш төлээр

чаңгыс удааның материалдыг болгаш саң-хөө дузазын көргүзүлгө, күрүнениң чуртталга сертификаттарын алырынга хамаарышкан болур, Чурттакчыларның кол-кол хомудалдары мындыг:

— төлөвилерни хуусаазында боттандырып турары: ай бурунгаарла документилерни дужааган бис, бот-башкарылганың тус чер органнары ону хандырып турар;

— төлөвилерниң хемчээлинге хамаарыштыр: чүгө чаңгыс удааның материалдыг дузазын кижилер бүрүзүгө чүгө 10 муң рубль кылдыр берип турарыл, ол акша чуртталга бажыңын септээринин чарыгдалдарын дуглавайн турар болгай;

— сертификаттар тыпсырынга: чер шимчээшкinnerинден когараан чурттакчыларга чүгө чуртталга сертификаттарын бербейн турарыл?

Чер шимчээшкinnerинин түңнелинде чедиртинген когаралды эгидер талазы-биле алдынган бүгү хемчеглерни болгаш ажилдарны 2008 чылдың октябрь 13-те Россия Федерациязының Чазааның «Онза байдалдарны болгаш бойдус халаптарын болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле бюджет акшаландырышкыны Россия Федерациязының Чазааның курлавыр фондузундан тускайлаарының дугайында» №750 доктаалы-биле бадылаан дүрүмгө дүүштүр чорудуп турар бис дээрзин чугаалаар апаар. Өнчү-хөреңгизин чидиргени-биле холбаштыр чедирер чаңгыс удаа-

ның материалдыг болгаш саң-хөө дузазының төлөвилерин хемчээлин база ол доктаалда айткан.

Күрүнениң чуртталга сертификаттарын алыры-биле кириери эргежок чугула документилерниң бадылаан даңзызын болгаш ол документилерге негелделерни күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар боттандырып дээрзин тайылбырлап турар. Ындыг болганда когараан дыка хөй кижилер эргежок чугула документилерни болур-чугууру-биле долдурбайн азы негелдеге дүүшпес кылдыр дужаап турар, ооң уламындан сертификат тыпсырындан ойталаар ужурга таваржыр.

Документилерни Россияның ОБЯ-же, Россияның Регионар яамызынче болгаш Россияның Саң-хөө яамызынче кириери болгаш аңаа хыналда эрттирери 3-4 ай болур дээрзин барымдаалаары эргежок чугула. Барымдаалыг документилерни камгалаары болгаш хынаары, Россия Федерациязының субъектизинге материалдыг дузаны тускайлаарының дугайында Россия Федерациязының Чазааның айтышкынының төлөвилелин белеткээри база элээн үени негээр, ынчангаш саң-хөө акша-хөреңгизинин регионга дораан келбес чылдаагааны ында болуп турар.

Снежана ШОЙЗАТ,
Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилелинң информация бөлүүнүң начальниги.

УЧЕБНЫЙ ЦЕНТР СЕЛЬХОЗТЕХНИКУМА

оказывает услуги по ремонту легковых автомобилей, вал-схождение, шиномонтаж, ремонт подвески, двигателя, мелкий ремонт лакокрасочного покрытия, ключаем договора с организациями на ТО и ремонт автомобилей по безналичному расчету.

Обращаться ул. Дружба 2 «а»
учебные мастерские тел.8 913 344 11 35.

САДЫП ТУРАП

Чаагайжыды туткан дөрт өрээлди
жыңны садып тур мен.

Харылзажыр телефону: 8 923-385-

Алдан-Маадыр суурнуң хүндүлүг чурттакчызы Республиканың чер ажил-агыйының алдарлыг аччызы, Хүндүткелдин демдээ Орденниң эдиле күш-ажылдың хоочуну

Сергей Бызтпаевич
МОНГУШ

үр эвес аарааш, чырык өртемчейден чарлып чоруту. Өөнүң ишти Ирина Хоор-ооловнага, уругларынга, тарынга, кады төрөөннеринге, чоок төрелдеринге кажыыдалывысты илеретпишаан, ажыг-шүжүгнү үлөштүтүс.

Чоок киживистиң чырык омур-хевири сеткил мөңгө артар.

Өктөк-оол Самбугаевич Оор
уругларының өг-бүрү

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республика-
ның Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редак-
тор—2-01-35, хүлээп алышкың өрээли — 2-30-69, редак-
торнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: нийтирил-политиктиг килдиз—2-18-10,
культура, өөредилге, көдээ ажил-агый килдизи — 2-03-
88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 2-17-09, очулга
— 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8460. Чагыг 21. Номерни парлапже дужаа-
ганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 301018105000000
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг ком-
муникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-
ның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың де-
кабрь 3-те бүрүткээ. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс
31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кра-
й) 1).

Солунда парлаптыг мате риалдарның авторларының бодалдары
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылы-